

“NEREYE AİTİZ?” DİASPORİK KİMLİK VE TÜRK VATANDAŞLIĞI KISKACINDA ÇERKES KİMLİĞİ*

Eylem AKDENİZ GÖKER¹

¹Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul.

eylem.akdeniz@altinbas.edu.tr

Özet

Bu çalışma, diasporik kimliğin öne çıktığı bir süreçte devlet ve birey arasındaki temel ilişki biçimi olagelen ‘vatandaşlık’ olgusunun Çerkes vatandaşlar nezdinde yeniden nasıl tariflendiğini, tüzel kişilikler üzerinden incelemektedir. Diasporik kimlik ve vatandaşlık ilişkisini tartışan çalışmaların ortak vurgusu diasporaya aidiyetin ev sahibi ülke devletiyle tesis edilmiş olan kurumsal bağı zayıflatacağı yönündedir. Oysa bu makalede, hayali veyahut somut bir anavatan ile ilişkilene sürecinin hâlihazırdaki vatandaşlık bağını aşındırmayabileceği ileri sürülmektedir. Makalenin temel savı diasporik kimliğe dair kültürel hak taleplerini meşru çerçevede dile getirme çabalarının etkin bir vatandaşlık sürecini beraberinde getirebileceğidir.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Vatandaşlık, Diasporik kimlik, Etnik temelli örgütlenmeler.

“WHERE DO WE BELONG?” CONFLICTED CIRCASSIAN IDENTITY BETWEEN DIASPORA AND TURKISH CITIZENSHIP

Abstract

This study intends to examine how “citizenship”, which came to be the fundamental relationship between the state and the individual in a process where diasporic identity is emphasized, has been redefined by Circassian citizens, with a focus on legal entities (federations). The literature on the relationship between diasporic identity and citizenship tends to argue that the sense of belonging to diaspora would undermine the diasporic communities’ citizenship status within the host countries. This article maintains the contrary and argues that the diasporic communities’ legitimate quests for advancing cultural rights might revive the practice of active citizenship. The main argument holds that efforts to express demands for cultural rights on legitimate grounds can initiate a process of active citizenship.

Keywords: Circassians, Citizenship, Diasporic identity, Ethnic organizations.

* Yönlendirme ve desteğinden ötürü Prof. Dr. Ayhan Kaya’ya müteşekkirim. Bu çalışmanın ilk taslağı ve ön bulguları Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Queen’s University Belfast iş birliğinde 15-18 Mayıs 2015 tarihlerinde British Council Researcher Links kapsamında Ankara’da düzenlenmiş olan ‘New Modalities for Democratic Autonomy for Minorities that do not entail Dismembering States: the Case of the Republic of Turkey’ başlıklı atölyede “Where Do We Belong? Conflicted Circassian Identity between Diaspora and Turkish Citizenship” adıyla sunulmuştur.

1. GİRİŞ

1990'ların sonundaki bir dizi gelişmenin ardından anavatanla (Kafkasya) somut veyahut sembolik ilişkilenişin yoğunluk kazanmasıyla diasporik kimlik Türkiyeli Çerkeslerin kentsel alandaki etno-kültürel canlanmalarının temel belirleyeni olmuş ve kamusal alanda ifade edilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın temel sorularından biri, diasporik kimliğin keşfedildiği ve öne çıktığı süreçte, devlet ve birey arasındaki temel ilişki biçimi olagelen 'vatandaşlık' olgusunun, kendilerini diasporik kimlikle tarifleyen Çerkes vatandaşlar nezdinde nasıl bir anlam yüklediğini anlamaktır. Diasporik kimlik ve vatandaşlık ilişkisini tartışan çalışmaların ortak vurgusu diasporaya aidiyetin ev sahibi ülke devletiyle tesis edilmiş olan kurumsal bağı zayıflatacağı yönündedir (Clifford 1994; Sheffer 2003). Vatandaşlığın yasal bir statü olmanın yanında bir etkinlikler bütünü olarak işlemselleştirdiği bu çalışmada, verili literatürde vurgulanın aksine, diasporik kimliğe dair kültürel hak taleplerini meşru çerçevede ifade etme çabasının, etkin bir vatandaşlık sürecini beraberinde getirebileceği ve mevcut vatandaşlık bağına daha güçlü kılabilceği ileri sürülmektedir. Makale, kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine ve diasporik bilincin gelişmesine hizmet eden Çerkes kurum ve kuruluşlarıyla ilişkili (katılımcı, üye, aktivist) kimselerle gerçekleştirilmiş odak grup çalışmaları ve yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular üzerine inşa edilmiştir.

Türkiye'de yaşamakta olan Çerkeslerle ilgili hayli zengin bir literatürün varlığından söz etmek mümkündür (Kaya 2014; Kaya 2011; Kaya 2005; Kaya 2004; Belseney, 2014; Ertem, 2000; Miyazawa 2004; Doğan, 2009, Sunata, 2015). Ancak bu çalışmaların çok azında vatandaşlık olgusu temel bir mesele olarak ele alınmıştır. Çerkes sivil toplum örgütlerini (STK) konu edinen (Besleney, 2014; Kaya 2014) ve genel olarak Türkiye'deki Çerkes diasporasını çeşitli veçheleriyle irdeleyen (Sunata, 2015) araştırmaların odağında vatandaşlık olgusu yer almamaktadır. Kaya'nın 2014 tarihli çalışması Çerkeslerin siyasal katılım mekanizmalarını inceliyor olsa da konuya ilişkin sınırlı veriye dayanmaktadır. Kaya'nın konuyu eşit vatandaşlık talepleri çerçevesinde işleyen 2012 tarihli çalışması da bir etkinlikler bütünü olarak vatandaşlığın Çerkesler nezdinde algılanışına dair son derece sınırlı veri sunmaktadır. Bu yüzden hâlihazırdaki çalışma, Kaya'nın çerçevelediği tartışmanın ampirik dayanaklarının geliştirilebileceği imkânı üzerine tasarlanmış ve odağına diasporik kimliğin bir *etkinlikler bütünü* olarak vatandaşlığı tahkim edip etmeyeceği sorusunu yerleştirmiştir.

2. SÜRGÜN'DEN DİASPORA'YA UZANAN YOLCULUK

Çerkeslerin 1864 Sürgünü, özel olarak sürgün deneyimini ifade etmek için kullandıkları deyimle *Tsitsekun*, ortak diasporik kimlik inşasının temel ögesini oluşturur. Kuşkusuz Çerkeslerin, onları 'mağdur diaspora'nın tipik örneklerinden biri kılan sürgün travmasının çok ötesinde bir tarihleri mevcuttur. Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından biri olarak Çerkesler, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan itibaren tarihsel metinlerde kendilerine yer bulmuşlardır (Betrozov 2009:204; Jaimoukha 2001: 63). Ancak Çerkeslerin diasporik deneyimi Rus yayılmacılığı sonucunda büyük katliamlarla son bulan ve anavatanından zorla göç ettirilmeyi ifade eden 1864 Sürgünü ile başlamıştır. Arşivlere dayanan kaynaklar, söz konusu süreçte 1 milyona yakın Çerkesin hayatını yitirdiğini aktarır (Karpat 1985; McCarthy 1995; Jaimoukha 2001). Kitleler halinde anavatanlarını terk eden Çerkes sığınmacılar Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve Osmanlı'nın iskân politikaları doğrultusunda muhataralı alanlara ve özellikle sınır bölgelerine askeri güç tedarik edebilmeleri koşuluyla yerleştirilmişlerdir (Karpat 1985; Dünder 2001:130-4; Avagyan 2004). Modern tarihin en büyük sürgünlerinden biri kabul edilen

1864 Sürgünü ile birlikte anavatanlarından ayrılan Çerkes halkları Osmanlı'nın Balkan sınırlarına, bugünkü Suriye, Ürdün ve İsrail ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yeni yerleştikleri bölgelerde askerlik, memurluk veyahut güvenlik/istihbarat dışı alanlarda çalışabilmeleri mümkün olmadığından tarihsel olarak belli meslek gruplarında yoğunlaşmış, genellikle de askeri/bürokratik aygıtın bir parçası olarak ev sahibi ülke devletine hizmet etmişlerdir (Avagyan 2004; Shami 2000; 1998). Osmanlı'nın dağılmasıyla birlikte eskiden Osmanlı egemenliğinde olan bölgelerde kurulmuş yeni devletlerde ikamet etmek durumunda kalan Çerkeslerin çok küçük bir kısmı anavatan Kafkasya'da hayatlarını sürdürmektedir.

Çerkesler, Türkiye'nin nüfusça en geniş etnik topluluklarından birini temsil etmektedirler (Akgündüz 1998, Kaya 2005; Kaya 2004). Rus yayılmacılığı karşısında Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalan Çerkesler arasında Anadolu'ya yerleştirilenler asıl olarak Samsun ve Reyhanlı-Hatay arasındaki dikey bölgede kendilerine gösterilen alanları yerleşim bölgesi olarak benimsemişlerdir. Söz konusu hattın yanı sıra Kuzey Ege, Güney Marmara ve Karadeniz'in doğu kesimlerindeki çeşitli alanlarda Çerkes yerleşimleri mevcuttur (Dündar 1999; Kaya 2004). Anavatanlarından koparılmış bir topluluk olarak Çerkeslerin ev sahibi ülkede siyasal alana dahil olma süreçleri dernek ve vakıf çalışmalarının sağladığı ivme ile mümkün olabilmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren belli dönemlerde etkinliklerini arttıran Çerkes dernek ve vakıfları, Kurtuluş Savaşı sürecinde yaşanan gelişmeler ve Batı Cephesinde etkinlik gösteren Ethem Bey'in ülkeyi terk etmesiyle neticelenen olayların akabinde bir süre kendi kabuklarına çekilmiş, 1930'lu yıllardaki görece canlanmanın ardından kayda değer bir ivme kaydedememiştir (Besleney 2014; Şener 1990). 1970'li yıllarla birlikte Türkiyeli Çerkeslerin çok çeşitli siyasal katılım stratejileri geliştirmeye başladığı ileri sürülebilir (Kaya 2004). Siyasal alana katılım stratejilerinden ilki, 'dönüşçülük' ve 'devrimcilik' kutuplaşmasında kendini göstermiştir (Kaya 2004; Doğan 2009). Söz konusu kutuplaşmada anavatana dönüşü savunan ve "dönüşçüler" olarak adlandırılan kesimin karşısında yer alan grup, Çerkeslerin kültürel ve politik haklarının içinde yaşamakta olan bir devrim ile sağlanabileceğini savunmuş ve kendilerini "devrimciler" olarak nitelendirmiştir (Kaya 2004; Doğan 2009). Kutuplaşmanın her iki tarafı da siyasal yönelimlerini siyaset ekseninin solunda tanımlamış, "dönüşçüler" "devrimcileri" naif bir siyaset gütmekle itham ederken "devrimciler" de "dönüşçüler"i esas olarak milliyetçi bir siyasal hattın takipçileri olmakla eleştirmişlerdir (Kaya 2014; Taymaz 2001). 1980 darbesinin yarattığı baskı ortamı ve 1982 Anayasası'nın sınırlamaları Çerkes topluluğu açısından bir tür kabuğuna çekilme, suskunluk ve kamusal tartışmaların dışında durma refleksini beraberinde getirmiştir. Değişen siyasal konjonktür karşısında Çerkesler esas olarak iki strateji geliştirmişlerdir: Çerkes milliyetçiliği ve 1980'lerin hakim anlayışı Türk-İslâm Sentezine koşturarak geliştirilen 'Çerkes' Türkü, Kafkas Türkü milliyetçiliği (Kaya 2014). Siyasal yelpazenin sağında konumlanan ve muhafazakâr sağ kanat Çerkeslerin benimsediği ve Türk milliyetçiliğine eklenen bir söylemle ifadesini bulan stratejinin 1980'lerin sonunda vukû bulan gelişmelerle birlikte etkisini hayli yitirdiği ileri sürülebilir. Özellikle 1989 sonrası süreçte SSCB'nin çözülüş sürecine girmesi, etnik farklılıkların siyasetin temel belirleyeni olarak belirmesi, Soğuk Savaş dönemi önyargılarının aşınması, Abhaz-Gürcü gerilimi gibi etmenler Çerkes topluluğu içinde ortaklaştırılmış bir kimlik söyleminin inşasını kolaylaştırmıştır (Kaya 2014).

Çerkeslerin siyasal alana dahil olma süreçleri, Kaya'nın da belirttiği üzere asıl olarak 1990'lı yıllarda belli bir dönüşümü işaret eder (2014; 2004). Doksanlı yıllarda 'azınlık söylemi'nin benimsenmesi, kamusal tartışmalarda azınlık hakları temelinde bir söylemin tutturulmasını beraberinde getirmiş ve devletle tesis edilmiş anayasal bağ olan vatandaşlık olgusuna azınlık hakları çerçevesinde yaklaşılmasının ilk işaretlerini

vermiştir. 1990'lı yıllarda etnik sorunların kamusal tartışmaların merkezine yerleşmesi, Kürt, Alevi, Laz vatandaşların etnik kimlikleriyle kamusal tartışmalara dahil olmaları Çerkes toplumunda da benzer bir süreci tetiklemiştir. Ev sahibi toplumun uyguladığı yasal ve siyasal düzenlemelerin yanı sıra küresel düzeyde kimlik taleplerinin yükseliyor olması, benimsenmiş olan siyasal katılım stratejisinin belirleyici unsurlarıdır. Etnik örgütlenmeler yoluyla kentsel alanda yeni bir kimliklenme sürecini ifade eden bu dönemde, İslami duyarlılıklarıyla öne çıkan ve ev sahibi devletin milliyetçilik anlayışını sorgulayan bir siyasal stratejiyi benimseyen Çerkes toplulukları kendi örgütlenmelerini kurmuş, örneğin Kafkas Vakfı (1995) bu alanda bir tür öncü rolü üstlenmiştir.

Azınlık söyleminin "diaspora söylemi"ne dönüşümü, diaspora siyasetinin bir siyasal katılım mekanizması olarak belirmesi ve diasporik kimliğin Çerkes kimliğinin temel belirleyeni haline gelmesi 2000'li yıllarda başlayan sürecin yansımasıdır. İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki son derece hızlı dönüşüm, özellikle Ortadoğu'nun farklı coğrafyalarına dağılmış olan Çerkes topluluklarının çeşitli sosyal paylaşım ağları yoluyla ilişkilenmelerini sağlamış, farklı topraklarda yaşamak zorunda kalan aynı aileye mensup bireylerin birbirleriyle buluşmalarını ve ortak bir dil geliştirmelerini kolaylaştırmıştır (Kaya 2014; 2005). Kuzey Kafkasya'dan davet edilen dans eğitimcilerinin Türkiye'deki Çerkes dernek ve vakıflarında istihdam edilmeleri, Maykop ve Nalçik'e üniversite eğitimi almaya gönderilen öğrenci sayısındaki artış ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik turistik ziyaretler, anavatan ile daha sıkı ilişkilerin tesis edilmesini sağlamış, diasporik kimliğin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Ancak "azınlık" söyleminden "diaspora" söylemine kayışın temel belirleyicisi 2000'li yıllarda Türkiye'nin AB sürecine hız vermiş olması ve Katılım Ortaklığı Bildirgesi'nde farklılık içinde birlik, kültürel çoğulculuk vurgusunun azınlık söyleminin yerini almış olmasıdır (Kaya 2005). Türkiye'nin 2000'li yıllarına damgasını vuran AB'ye katılım tartışmaları ve demokratik açılım süreci, Çerkes toplumunun Katılım Ortaklığı Bildirgesi'ndeki vurguya koşut bir söylemi, diaspora söylemini, benimsemesini kolaylaştırmıştır (Kaya 2014; Kaya 2005). Diasporik kimliğin yaygınlaşması ve kentsel düzeyde Çerkes kimliğinin temel belirleyeni olması demokratikleşme süreçlerine etkin katılım düşüncesini ivmelendirmiş, 2010 – 2011 seneleri arasında Kaf-Fed'in çeşitli kentlerde düzenlediği toplantılarda Çerkeslerin Türk vatandaşlığı tartışmaya açılmıştır. Bütün bu toplantılarda üzerinde ortaklaşılacak temel husus, vatandaşlığın belli bir mezhep ve etnik kimliği kayıran tanımının ötesine geçilmesi ve devlet-birey arasındaki en temel anayasal ilişkilenişin etnik sınırları aşan haklar çerçevesinde tariflenmesidir (Kaya 2014).

3. DİASPORİK KİMLİK VE TÜRK VATANDAŞLIĞI KISKACINDA ÇERKES KİMLİĞİ

Türkiye, 2,5 milyona yakın Çerkes nüfusuyla dünya üzerindeki en büyük Çerkes diasporasına ev sahipliği yapmaktadır (Kaya 2004:224). Yakın dönemde iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte, çok sayıda Çerkes kurumu (dernek, vakıf, vb.) ve enformel nitelikli sivil toplum örgütlenmesi etno-kültürel temelli kamusal tartışmaların parçası haline gelmiş ve kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine ve diasporik bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Diasporik bilincin gelişmesini ve kentsel alanda yeniden inşasını hazırlayan koşullar arasında iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ilk elden önemli bir aşama olarak işaret edilse de Soğuk Savaş sonrası değişen siyasal atmosferin yarattığı imkânlar da söz konusu sürecin belirleyicileri arasında zikredilmelidir. SSCB'nin çözülmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Çerkesler açısından Kuzey Kafkasya'yı geride bıraktıkları topraklar olmaktan çıkarıp ziyaret edebildikleri, ilişkilenebildikleri bir coğrafya haline getirmiştir (Kaya 2004:230). Diasporik kimlik, asıl olarak kentsel

alandaki gelişen ve kent bağlamı bir kimlik olarak tanımlanır (Kaya 2014; 2004). Kentsel düzeyde faaliyet gösteren örgütlenmeler diasporik öznenin kendini ifade etme kanalları bulabildiği temel birimlerdir. Etnik gruplar, tıpkı başka topluluklar gibi türdeş yapılar olmayıp farklı ideolojik, siyasal yönelimlere sahip bireylerden müteşekkil yapılardır. Çerkesleri kamusal tartışmalar etrafında örgütleyen dernek ve bunların bağlı oldukları federasyonlar da farklı ideolojik angajman ve yönelimler çerçevesinde faaliyet alanlarını belirler ve sınırlandırır. Etnik örgütlenmelerin ve vakıfların farklılık arz eden yapısı, diaporanın farklı kesimlerinin ev sahibi devletle tarihsel olarak tesis ettikleri vatandaşlık ilişkisine dair farklılaşmış algıyı sergileme imkânı sunması bakımından anlamlıdır.

Diasporik kimliğin benimsenmesinin, anavatana veyahut ev sahibi ülkeye bağlılık arasında bir seçimi dayatacağı ve dolayısıyla ev sahibi ülkeye olan aidiyeti aşındıracağı yolundaki yaklaşımların gözden kaçırdığı hususlardan biri anavatan algısının 'hayali' olabileceği ve geri dönüş düşüncesinin diasporik kimliğin asli belirleyeni olmayabileceğidir (Yuval-Davis 2011). Türkiyeli Çerkesler özelinde, 1990'lı yıllardan itibaren geliştirilen siyasal katılım mekanizmaları ve 2000'li yıllarda kimliğin belirleyeni haline gelen diasporik aidiyet göz önünde bulundurulduğunda aşındırma yaklaşımı daha bir sorgulanır görünmektedir.

4. TARTIŞMA VE BULGULAR: DIASPORİK KİMLİK ETKİN YURTTAŞLIĞI GÜÇLENDİRİR Mİ?

Türkiye'de vatandaşlık konusunu merkeze alan çalışmalar, uluslararası literatürü takip ederek, vatandaşlığın evrimini karşılaştırmalı-tarihsel bir zeminden ele almış veyahut felsefi geleneklere atıfla Türk vatandaşlığının temel niteliklerini tartışmaya açmıştır. Kardam ve Cengiz'in (2011) önerilerini izleyerek vatandaşlık alanındaki akademik nitelikli çalışmaları, konuya yaklaşım biçimleri ve öne çıkardıkları başlıklar üzerinden üç grupta tasnif etmek mümkündür. Söz konusu tasnife göre, birinci grupta hukuki metin ve belgelerden yola çıkan ve Türkiye'de vatandaşlığın yasal bir statü olarak evrimini ele alan yaklaşımlar bulunmaktadır (Aybay 1982; Nomer 1993; Tanör 1998; Özbudun 1998). İkinci gruptaki çalışmalar meseleye siyaset felsefesi açısından yaklaşmaktadırlar (Kadioğlu 1996; 1999; 2007; Kahraman 2005; Üstel 2005; İçduygu 1995; 2005; İçduygu, Çolak, Soyarak 1999; Keyman ve İçduygu 1993). Vatandaşlığı kimlik boyutuyla ele alan ve etnisite, göç, mültecilik, toplumsal cinsiyet gibi kavram setleriyle ilişkili tartışan sosyolojik nitelikli çalışmaları üçüncü bir grup olarak tasnif etmek mümkündür (Işın ve Wood 1999; Aktar 1996; Soysal 1994; Yeğen 2004, 2002; İşyar 2005; Arat 1998; Güllalp 2007; Toktaş 2005). Bu gruptaki çalışmalar, Türkiye'de vatandaşlık kurumunun tarihsel seyrini, Osmanlı'dan devralınan millet sistemi anlayışının bir devamı olarak tepeden inme, devlet merkezli bir süreç olarak Alman ve Fransız vatandaşlık modellerinin bir bileşimi olarak tartışır (Heper 1992; Keyman ve İçduygu 1995; 1993; Kadioğlu 1999; Yıldız 2001). Önerilen tasnifte üç ayrı gruba yerleştirilen çalışmalar kapsam ve vurgu itibarıyla zaman zaman kesişebilmektedir. Bu nedenle ikinci ve üçüncü grup çalışmalar arasında meseleye yaklaşımları itibarıyla kesinkes bir ayrışmadan söz edebilmek olası değildir. Örneğin, iki gruptaki araştırmalar arasında da T. B. Marshall'ın vatandaşlığın İngiltere özelinde tarihsel evrimini medeni, siyasal ve sosyal hakların edinilmesi süreçleriyle tartıştığı klasikleşmiş çalışmasına referansla ele alan araştırmalar yer alabilmektedir. Bu araştırmalar, Türkiye'de vatandaşlık kurumunun evrimini modernleşme süreçleri ile başlatmakta ve çok partili düzenden bugüne tarihsel bir zemine oturtmaktadırlar (Keyman ve İçduygu 2003, 2005; İçduygu, Çolak, Soyarak 1999; Yeğen 2004). Oldfield'in vatandaşlığı sivik Cumhuriyetçi ve liberal bireyci felsefi gelenekler üzerinden çerçeveleyen çalışmasını takip ederek Türkiye'de vatandaşlığın haklar yerine sorumluluklar temelinde inşa edilmiş olduğunu ve dolayısıyla sivik-Cumhuriyetçi gelenek içerisinde

tanımlanacağı savı yine her iki gruptaki araştırmalardaki ortak vurgulardan biri olabilmektedir (Kadioğlu 1996, 1999; Keyman ve İçduygu 1993). Kardam ve Cengiz'in altını çizdikleri üzere, literatürdeki zenginliğe karşın, vatandaşlık algısı ve pratikleri üzerine yoğunlaşan ve konuyu nitel veya nicel verilerle destekleyen çalışmalar hayli sınırlıdır (2011). Secor (2004) ve Caymaz'ın (2007) çalışmaları yanında Kardam ve Cengiz'in (2011) araştırmaları bu bakımdan özgünlük arz etmektedir. Toktaş'ın (2006) Türkiye'de yaşamakta olan Yahudi topluluğu üzerinden vatandaşlığın yasal, kimlik ve erdem boyutlarını tartıştığı araştırması da zengin bir saha çalışmasıyla destekleniyor olması bakımında alanda öncü niteliğindedir. Bu çalışmanın özgünlüğü ise iki noktada özetlenebilir: Birincisi, Çerkeslerin Türkiye vatandaşlığını nasıl deneyimlediklerine dair niteliksel veriler oluşturmasıdır. İkinci özgünlük noktası ise, bu niteliksel veri bütünüyle tüzel kişilikli örgütlenmelerde inşa edilen diasporik kimliğin nasıl ilişkilendiğini çözümlemektir. Daha somut ifade etmek gerekirse, çalışma, şu soru üzerine inşa edilmiştir: Vatandaşlık algı ve pratiğine sirayet ettiği şekliyle diasporik kimlik, Çerkeslerin Türkiye ile kurdukları kurumsal bağı güçlendirmekte midir? Başka deyişle, diasporik kimliğin Çerkeslerin kamusal tartışmalara dahil olma süreçlerini ve dolayısıyla Türkiye vatandaşlığını güçlendirici etkileri bulunmakta mıdır? Bu araştırma soruları Türkiye'de vatandaşlık çalışmalarında Çerkesler veya diasporik kimlikle bağı bulunan başka gruplar için yeterince incelenmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye'de yaşayan Çerkeslerin vatandaşlık algısını diasporik kimlik belirleyeni açısından ölçme iddiasındaki bu araştırmada, Çerkes STK'ları üzerinden nitel veriler oluşturulmuştur.

Vatandaşlık, birbiriyle ilişkili üç boyutu içerir: Yasal statü, kimlik ve etkinlik (Kymlicka ve Norman, 1994). Yasal statü, vatandaşın hak ve yükümlülüklerine tekabül eder. Kimlik boyutu bireyin sınıfsal, etnik, dinsel, toplumsal cinsiyet ve benzeri kategorilere ilişkin farklı toplumsal aidiyetlerini anlatır. 'Etkinlik olarak vatandaşlık' ise, iyi (sorumlu) vatandaşın niteliklerini karşılayan erdemlerle ifade edilir (Kymlicka ve Norman 1994). Vatandaşlığın *etkinlik* boyutu veyahut bir *etkinlik* olarak vatandaşlık, bir dizi erdeme tekabül eder ve vatanseverlik de bu erdemlerin içinden türer (Keyman ve İçduygu, 1998). Galston'ın (1991) dördü bir tasnif içinde sunduğu vatandaşlık erdemleri arasında, başkalarının siyasal taleplerine saygı gösterme, kamusal meseleleri kendi meselesiymiş gibi sahiplenme, demokratik işleyiş çerçevesinde taleplerini ifade edebilme gibi siyasal erdemler sıralanmaktadır. Bireyler, belli bir etkinlikler bütünü ve erdemler vasıtasıyla toplumsallaşır ve belli bir siyasal topluluğun üyeleri haline gelirler. Dolayısıyla, vatandaşlık, bir konum/statü olmaktan daha çok yapma, etme, eyleme biçimidir (Işın 2008). Vatandaşlık kurumunun bir etkinlik ve siyasal katılma biçimi olarak tanımlanabileceği varsayımıyla yola çıkan bu çalışmada, söz konusu etkinliğin kamusal tartışmalara demokratik süreçlerin kurallarını benimseyerek dahil olmayı içerdiği ileri sürülmektedir. Nitekim, derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgular, demokratik platformda hak talep etme pratiklerinin, Çerkeslerin siyasal erdemleri içselleştirmelerini, demokratik işleyişin ilke ve normlarına uygun hareket etmelerini ve dolayısıyla daha etkin vatandaşlar olmalarını sağlayabilme potansiyellerini göstermektedir.

Araştırma metodolojisi iki soruşturma boyutu etrafında kurgulanmıştır: (i) Çerkes vakıf ve dernekleri Çerkeslerin diasporik kimliklerini tahkim etmede nasıl bir işlevsellik kazanmaktadırlar? (ii) Diasporik kimlik belirleyeni, Çerkeslerin kamusal meseleleri kendi kişisel meseleleri gibi sahiplenmeye yönelik istekliliklerini, dolayısıyla 'etkin vatandaşlık' pratiklerini güçlendirmekte midir? Kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine hizmet etmekte olan Çerkes vakıf ve dernekleriyle ilişkili (katılımcı, üye, aktivist) kimselerle gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış görüşmeler neticesinde bu iki soruya kapsamlı yanıtlar getirilmesi hedeflenmiştir.

Saha çalışması İstanbul ve Ankara'da yürütülmüştür. Araştırma için İstanbul ve Ankara'nın seçilme nedenleri diasporik kimliğin asıl olarak kentsel alanda gelişen ve kent bağlamı bir kimlik olarak tanımlanması ve Çerkes diasporasını temsil eden dört büyük federasyonun bu kentlerde faaliyet göstermeleridir: Kaf-fed (Ankara), Birleşik Kafkasya Dernekleri (İstanbul), Çerkes Dernekleri Federasyonu (İstanbul) ve Abhaz Dernekleri Federasyonu (İstanbul). Çeşitliliği yansıtmak adına, farklı ideolojik ve siyasal yönelimlerle kamusal alanda etkinlik gösteren federasyonlara bağlı derneklerden 10'ar katılımcıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Diasporik kimliğin kentsel alanda tanımlanan ve etnik/kültürel örgütlenmeler yoluyla yeniden inşa edilen bir aidiyeti imlediği varsayımıyla bu çalışmanın çerçevesi, kamusal tartışmalara müdahale etmek amacıyla bir araya gelen diaspora örgütlerine mensup bireylerle sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla, saha çalışması, 'diasporik kimliği' bir aidiyet biçimi olarak benimseyen Çerkesler ile gerçekleştirilen görüşmelere dayanmaktadır. Farklı federasyonlara bağlı 40 katılımcıyla yüzyüze gerçekleştirilen görüşmelerde kadın-erkek oranının dengeli dağılımına özen gösterilmeye çalışılsa da derneklerde çalışan aktivistlerin çoğunluğunu erkeklerin oluşturması nedeniyle erkek görüşmecilerin sayıca ağırlıklı olmasının önüne geçilememiştir; 40 katılımcıdan sadece 12'si kadındır. Yine yaş dağılımı açısından da benzer bir sorun söz konusudur: Katılımcıların büyük çoğunluğu otuz yaş üzeri kimselerdir. Otuz yaş altında iki katılımcıyla görüşme gerçekleştirilebilmiştir. İki dışında katılımcıların hemen tümü sosyo-ekonomik olarak orta ve üst orta gelir grubuna dahil edilebilir görünmektedirler.¹ Tüm katılımcılar üye oldukları derneklere aidat ödediklerini ve toplantılara düzenli olarak katıldıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların tümü kendilerini Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak tanımlamaktadır. Görüşmeler esnasında, tüm katılımcılar "çifte yurttaşlık" talep ettiklerini belirtmişlerdir. Ancak 40 katılımcıdan sadece 5'i resmi olarak Adige Cumhuriyetleri'ne yurttaşlık başvurusunda bulunmuştur. İki katılımcı, hayatlarını sürdürmek üzere Abhazy'a göç etmiş, bir süre orada yaşadıkdan sonra Türkiye'ye geri dönmüştür. Katılımcılardan Neris (39)² Abhazya yolculuklarını şöyle anlatmaktadır:

"Daha rahat koşullarda yaşayacağımızı düşünerek Abhazy'a yerleştik. Eşim de ben de hem Rusça hem de Adigabze konuşabiliyoruz. Abhazy'da küçük bir kafe işletmeyi düşünmüştük. Her şey kafamızdaki anavatan algısına uygundu; yeşillikler içinde bir ülke. Bir süre sonra geçimimizi sağlayacak olanaklardan yoksun olduğumuzu fark ettik. Her şeyimizle İstanbulluyduk. İki senenin ardından geri dönüş yaptık."

Yine Kafkasya'ya yerleşme düşüncesiyle yola çıkan ve bir süre orada yaşadıkdan sonra Türkiye'ye geri dönen Janberd (42) benzer bir tablodan söz etmektedir:

"Anavatanda yaşamak büyük mutluluktan ancak uzun vadede sürdürebileceğim bir durum değildi. Çocuklar buranın koşullarına alışmışlardı; orada uyum sorunları yaşadılar. Geri dönmek zorunda kaldık."

1 Otuz yaş altı iki katılımcı kendilerini "işçi" olarak tanımlamakta ve başkasına ait bir işyerinde ücretli olarak hayatlarını sürdürdüklerini belirtmektedirler. Katılımcılar arasında beş avukat, bir diş hekimi, bir mimar, bir makine mühendisi ve iki öğretim görevlisi ve emekli asker bulunmaktadır. Diğer katılımcılar işyeri sahibidirler.

2 Katılımcıların mahremiyetlerini korumak amacıyla görüşme alıntılarında kullanılan isimler değiştirilmiştir.

Katılımcıların tümü kendilerini diasporanın bir parçası olarak gördüklerini ve bundan memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdir:

“Eskiden diaspora demezdik, bizi Ermeni zannederler diye çekinirdik, şimdi Ermenilere has bir şey olmadığını öğrendik” (Hatko, 56).

“2000’lerle birlikte kullanılır oldu diaspora sözü. Öncesinde büyüklerimiz ağızlarına almazlarmış; diaspora Ermenileri anlatır sanırlarmış” (Mefud, 40).

“Derneklerin, federasyonların çalışmalarıyla diasporanın bir parçası olduğumuzu belledik. Eskiden sürgün derdik, şimdi diaspora diyoruz; nihayetinde en büyük Çerkes diasporası Türkiye’de yaşıyor” (Jan, 28).

Türk vatandaşlığına ilişkin algılarına yönelik sorularda farklı federasyonlara bağlı katılımcıların bağlı buldukları federasyonların siyasal yönelimleriyle yer yer çakışan görüşler paylaştıklarını söylemek mümkündür. Katılımcıların bir bölümü, Müslüman bir halk olmanın Çerkesleri Türkiye’de ayrıcalıklı kıldığını ve belli açılardan ayrımcılıktan koruduğunu ifade etmiş, Çerkeslere yönelik en ağır baskının Cumhuriyet’in kurucu kuşaklarından geldiğini belirtmişlerdir. 40 katılımcıdan 11’i Kemalist kadroların Çerkeslerle bir hesaplasmaya girdiğini ve Çerkes kimliğinin söz konusu süreçte özellikle sindirilmeye çalışıldığını dile getirmiştir:

“Cumhuriyet’in ilk seneleri Ethem Bey hadisesinin de etkisiyle atalarımız için en zor yıllardı. Şimdi rahatız, Çerkesler dinine geleneklerine bağlı bir topluluktur” (Jan, 60).

“İttihatçı zihniyet Çerkesleri de sindirmeyi denedi. Kendi evinde Adigabze konuşmayı yasaklayan analar babalar biliyorum. Bizim evimizde Türkçe’den başka dil konuşulmazdı; korkardık” (Hatko, 55).

Görüşmelerde verilen cevaplar, azınlıkların ev sahibi ülkede benimsedikleri hayatta kalma stratejilerine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Daha muhafazakâr bir duruşu benimseyen bir federasyonla ilişkili katılımcı, Çerkeslerin Müslüman kimliğinin altını çizirken, bir başka federasyona bağlı dernek üyesi anaakım Türk milliyetçiliğiyle bağdaşır tutumu yansıtmaktadır:

“Çerkesleri diğer topluluklardan ayıran bir özellik var... Biz bu vatana hiçbir zaman ihanet etmedik, toprak talep etmedik. Cumhuriyet’in temel ilkelerine hep bağlı olduk. Ayrımcılığa uğruyoruz çünkü bizi başka etnik topluluklarla karıştırıyorlar, taleplerimizi önyargıyla karşılıyorlar; oysa bu bizim suçumuz değil.” (Seteney, 45).

“Çerkesler Türk bayrağına, devletine hiçbir zaman ihanet etmemişlerdir. Ethem Bey hadisesi tarih kitaplarında hep yanlış aktarılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna hizmet eden en önde gelen komutanlar, askerler, devlet adamları Çerkesler arasından çıkmıştır. Dilimizi konuşmak, isimlerimizi kullanmak istiyoruz lâkin bizi başka topluluklarla karıştırmazlar.” (Mefud, 38).

Derinlemesine görüşmeler esnasında, hakim milliyetçiliğe ve dindarlığa referansla kendi aidiyetini tanımlama stratejilerinin dışında kültürel hak taleplerini farklılığın tanınması ve çoğulcu bir toplumun tesis edilmesi için elzem sayan tutumlara rastlamak da mümkün olmuştur. Üniversite yıllarından itibaren Bağlarbaşı derneğinde çalışmalara katılan ve kendini Bağlarbaşı geleneğinin bir temsilcisi sayan Janset (53), Çerkeslerin kültürel haklarına ilişkin yürüttükleri çalışmaların farklılıkların sesini duyurma mücadelesinin bir parçası olduğunu vurgulayarak bu süreçte Kürt sivil toplum örgütlerinin bir tür öncü rolü üstlendiklerinin altını çizmiştir.

Görüşmecilerin tümü hayatlarının bir döneminde Çerkes olmaktan dolayı ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve dışlandıklarını aktarmıştır. Buna karşın beş görüşmeci, eşit vatandaşlık anlamında bir sorun yaşadıklarını düşünmediklerini, ayrımcı muamelenin toplumun belli kesimleri tarafından üretilen bilinçsiz bir refleks olduğunu belirtmiştir. Yine de, görüşmecilerin tümü anadilde eğitim, anadilde radyo televizyon yayını ve ders kitaplarından ayrımcı ifadelerin ayıklanması konularında etkin bir mücadele sürdürülmesi gerektiğini, kendilerini de bu mücadelenin sürükleyicileri olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bir dernek yöneticisi olan Nartan (46), dağınık ve farklı federasyonlara bölünmüş çok parçalı yapılarına rağmen Türkiye'deki Çerkes örgütlerinin etkin bir hak arama siyaseti yürüttüklerini dile getirir:

“Türkiye'deki diaspora örgütleri özellikle AB sürecinin kattığı ivmeyle kültürel hakların yüksek sesle ifade edilmesi bakımından son derece etkili olmuştur. Çerkesler, kendilerini “sürgün” olarak tanımlamayı bırakıp yaşadıkları topraklarda etkin özneler haline dönüşmüşlerdir bu süreçte.”

Derinlemesine görüşmeler, derneklerin ve federasyonların kültürel buluşma noktaları olmaktan ziyade demokratik zeminde siyaset yapmanın ilk basamakları olarak önemli işlevler üstlendiğini sergilemektedir. Pek çok katılımcı diaspora dernekleri aracılığıyla kendini etkin bir vatandaş gibi hissettiğini ifade etmiştir:

“Eskiden dernekte dans derslerine katılırdık, kermesler düzenlerdik. Şimdi öyle değil. Anayasa yapım sürecine dahil olacağımız söylendiğinde çok heyecanlanmıştık. Siyasetin bir parçası gibi işliyor sanki dernekler. Güzel bir şey bu” (Janberd, 42).

“Diaspora dernekleri, kamusal alana müdahil olmanın en önemli araçları bana kalırsa. Çok eskiden de böyleymiş, sonra dernekler dans derneğine, müzik derneğine dönüşmüş. Şimdi yine eski işlevine döndü dernekler. Burada demokratik zeminde sözünü söylemeyi öğreniyor gençler” (Hatko, 50).

“Eskiden başka etnik topluluklara olumsuz bakardım. Şimdi, burada (dernekte) taleplerimizi, ihtiyaçlarımızı konuşurken onları (diğer etnik toplulukları) anlayabiliyorum” (Seteney, 30).

Derneklerde etkin olarak çalışan ve diasporik kimlikle kendilerini ifade eden Çerkeslerin bütünü kamusal tartışmalara müdahil olmanın ve siyasal alanda varlık sergilemenin önemli olduğunun altını çizmişlerdir. Kendileriyle görüşülen farklı siyasal partilerden milletvekili adayları iki ayrı federasyon başkanı ülke siyasetinde söz söylemenin vatandaşlığının asli unsuru sayılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Anavatanın neresi olduğu sorusuna “Kafkasya” karşılığını vermelerine karşın üzerinde yaşadıkları topraklarda siyasallaşmış özneler olarak kendilerini tanımlamayı yeğlemişlerdir. Saha araştırmasında edinilen bulgular kendilerini diasporanın bir parçası olarak gören ve bunun bir gerekliliği olarak kimlik temelli derneklerde etkinlik gösteren Çerkeslerin daha çok “vatandaşlaştıklarını,” yaşamakta oldukları ülkenin sorunlarına daha duyarlı

hale geldiklerini göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduğunu hangi bağlamlarda hatırladıkları ve tecrübe ettikleri sorusuna “derneklerde tartışmalara dahil olurken,” “seçimler için çalışırken,” “oy kullanırken” gibi cevaplar vermiştir:

“Düşünüyorum, eskiden askere giderken vatandaş olduğumuzu hatırlardık... Çok düşünmedim bunu aslında. Şimdi dernekteyken bu soru üzerine hep tartışıyoruz. Anavatan Kafkasya. Ama ben buralıyım. Burada nasıl yaşayacağım önemli şimdi” (Şamil, 58).

“Farklı federasyonlara bağlı hemşehrilerimiz var. Birbirinden farklı siyasal aidiyetlerimiz var. Yine de diaspora örgütleri olarak bir araya geliyoruz. En çok o vakitler konuşuyoruz vatandaşlık konusunu. Belki de o zaman vatandaş oluyoruz, bilmiyorum” (Gujan, 35).

Vatandaşlık, bireyin devletle arasındaki en temel anayasal bağ olmanın yanında bir etme eyleme biçimidir. Bu haliyle de bir arada yaşamın temel ilkelerini ve gündelik hayata sirayet eden yüzlerini içerir. Türkiyeli Çerkesler, ilişkili buldukları dernekler yoluyla hem etnik kimliklerini diri tutacak mekanizmaları geliştirmekte hem de içinde yaşadıkları ülkenin gündemine dahil olabilmeyen araçlarını keşfetmektedirler. Derneklerin, üyelerini siyasal olarak yakın buldukları partilerde çeitli kademelerde etkin rol almaya teşvik etmesi, siyasetin dönüştürücü gücüne olan inancın da diri tutulması anlamı yüklenmektedir. Görüşmecilerin hemen tümü, seçim dönemlerinde, oy verme sürecinde ve dahil oldukları siyasal partinin çalışmalarını takip ederken kendilerini daha fazla vatandaş hissettiklerini (bir başka deyişle, vatandaşlaştıklarını) ifade etmişlerdir. Diaspora derneklerinin kamusal tartışmalara dahil olmanın zemini olarak işlev görmesinin çarpıcı örneklerinden biri ekoloji, temiz çevre başlıkları etrafındaki tartışmalardır. Salt kendilerini ilgilendiren etno-kültürel alanla sınırlı tartışmaların ötesine geçerek üzerinde yaşadıkları toprakların ortak mirasına yönelik ekolojik bir duyarlılığı ifade eden bu örnek, vatandaşlığın etme/eyleme boyutuyla da ilişkilendirilebilir görülmektedir. Görüşmecilerden Seteney (42), derneklerinde temiz gıda ve gdo’suz ürünler üzerine bir kampanya hazırlığında olduklarını ve bu yolla ülke gündemini etkilemeye çalıştıklarını iletmiştir. Yine bir başka dernek üyesi, Janset (30), yaşadıkları toprakların doğasına, kültürel mirasına sahip çıkmanın her Çerkesin vazifesi olduğuna inandıklarını, Kafkasya’nın bozulmamış yeşiline ancak böylelikle sadık kalabileceklerine inandıklarını belirtmiştir.

Eğitim başlığı altındaki tartışmalar da etkin vatandaşlar olarak siyasal alana müdahale etmenin yollarının keşfedildiği zemin olarak gösterilebilir. Sekiz yıllık eğitime geçiş sürecinde çeşitli kampanyalarda etkin olarak yer aldığını belirten Sinemis (36) söz konusu sürecin önemini şöyle aktarmaktadır:

“Burası bizim ülkemiz. Çocuklarımız burada yaşayacak. Nasıl bir eğitim alacakları bizim için çok önemli. Sadece kimliğe dayalı ayrımcı ifadelerin ayıklanması talebiyle sınırlandıramayız gündemimizi. Senelerce Çerkes Ethem’e yönelik karalayıcı ifadelerin okul kitaplarından çıkarılması için mücadele verdik. Bu önemli. Ama çocuklarımızın dini veyahut seküler bir eğitim mi alacağı sorusu da en az bunun kadar önemli. Biz buralıyız. Sözü müzü söylemek hakkımız.”

Diasporik referansla kendilerini tanımlayan Türkiye Çerkeslerinin vatandaşlıkla ilişkilerine dair belki de en önemli sonuç anavatan tanımının halihazırda ilişkilendikleri vatan algısını zedelediği tam da tersine kamusal tartışmalara müdahil olmalarının kanallarını güçlendirdiğidir. Görüşmecilerin aktardıkları

örnekler, derneklerde, federasyonların etkinliklerinde etno/kültürel temelli sorunları aşan, içinde yaşadıkları coğrafyanın daha yapısal ve birlikte yaşamaya dair sorunlarını esas alan tartışmaların deneyimlendiğini göstermektedir. Diasporik kimlik, etno/kültürel temelli bir aidiyeti merkeze alsada, yol açtığı ve imkân tanıdığı sosyalleşme süreçleriyle diasporik öznelere daha genel ve geniş boyutlu bir sosyalleşme ve siyasallaşma ile buluşturmakta ve böylelikle daha fazla vatandaşlaştırmaktadır. "Anavatan neresidir?" sorusuna yine bir diaspora aktivistinin verdiği cevap belki de bu sürecin en özlü ifadesidir: "Benim için anavatan, dedelerimin ninelerimin Kafkasya'dan sürüldükten sonra bu topraklarda yerleştikleri ilk köydür." (Jan, 28).

5. KAYNAKLAR

Arat, Yeşim (1998). "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Vatandaşlık". *75. Yılda Tebedan Yurttaşına Doğru*. Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Avangyan, Arsen (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul: Belge Yayınları.

Aybay, Rona (1982). *Yurttaşlık Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

Berkok, İsmail (1958). *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Berzeg, Sefer (2006). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti: Sovyet Karanlığına Girerken*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Berzeg, Sefer (2004). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922: Bağımsızlık Mücadelesi*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Berzeg, Sefer (2003). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922: Kafkas Dağlıları Birliğinin Kuruluşu*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Besleney, Zeynel (2014). *The Circassian Diaspora in Turkey*, London: Routledge.

Caymaz, Birol (2007). *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi ideoloji ve Yansımaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çelikpala, Mithat (2006). "From Immigrants to Diaspora: Influence of the North Caucasian Diaspora in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42 /3, 423-46.

Çelikpala, Mithat (2002) "Search for a Common North Caucasian Identity: The Mountaineers' Attempts for Survival and Unity in Response to Russian Rule". Unpublished Ph.D. thesis, Department of International Relations, Bilkent University, Ankara.

Doğan, Seteney (2009). "Formations of Diaspora Nationalism: The Case of Circassians in Turkey". Unpublished Ph.D. thesis, Department of Political Science, Sabancı University, İstanbul.

Dündar, Fuat (1999). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul: Doz Yayınları.

Erkan, Aydın (1999). *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul: Çivi Yazları.

Ertem, B. Gönül (2000). "Dancing to Modernity: Cultural Politics of Cherkess Nationhood in the Heartland of Turkey". Unpublished Ph. D. Thesis, University of Texas, Austin.

Gülalp, Haldun (2007). "Milliyete Karşı Vatandaşlık," *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma*, Editör: Gülalp, H. İstanbul: Metis.

Heater, Derek (1999). *What is Citizenship?* Cambridge: Polity Press.

Heper, Metin (1992). "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared," *Comparative Political Studies*, 25 /2, 169-194

Işın, Engin (2008). "Theorizing acts of citizenship", *Acts of Citizenship*. Editörler: Işın, E. F. , Nielsen, G. M. London: Zed Books.

Işın, Engin (1999). Wood, P.K. *Citizenship and Identity*, London: Sage Publications.

İçduygu, Ahmet, Akdeniz E, Şanlıer-Yüksel İ. (2015). "Diasporanın Yeniden İnşası: Suriye Çerkeslerinin Türkiye Yolculuğu", Bahçeşehir Üniversitesi Birinci Çerkes Diasporası Konferansı. Yayımlanmamış Bildiri Metni. 9 Mayıs 2015.

İçduygu, Ahmet (2005). "Introduction: Citizenship, Identity and the Question of Democracy in Turkey". *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Editörler: Keyman, F. , İçduygu, A. London: Routledge.

İçduygu, Ahmet, Çolak A, Soyarık N (1999). "What is the matter with citizenship? A Turkish debate", *Middle Eastern Studies*, 35, 187-208.

İçduygu, Ahmet (1995). "Çokkültürlülük: Türkiye Vatandaşlığı Kavramı İçin Toplumsal Bir Zemin", *Türkiye Günlüğü*, 33, 117-126.

İşyar, Bora (2005). "The Origins of Turkish Republican Citizenship: The Birth of Race", *Nations and Nationalism*, 11/3, 343-60.

Jaimoukha, Amjad (2009). *Circassian Religion and Beliefs: A Descriptive Account*, Amman: Amjad Jaimoukha.

Kadioğlu, Ayşe (2007). "Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience", *Citizenship Studies*, 11/3, 283-299.

Kadioğlu, Ayşe (1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Kadioğlu, Ayşe (1996). "Kamusal Alan ile Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık", *Diyalog*, 1, 119-134.

Kahraman, Hasan Bülent (2005). "The Cultural and Historical Foundation of Turkish Citizenship: Modernity as Westernization". *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, Editörler: Keyman, F., İçduygu, A. London: Routledge.

Kardam, Filiz ve Kurtuluş Cengiz (2011). "Republican Citizenship in Turkey: Historical Development, Perceptions and Practices," *Middle Eastern Studies*, 47/1, 151-165.

Karpat, Karpat (1989). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press.

Kaya, Ayhan (2014). "The Circassia Diaspora In and Outside Turkey: Construction of Transnational Space in the Post-Communist Era", *Problems of Post-Communism*, 61/4, 50-65.

Kaya, Ayhan (2012). Circassian Claims to Equal Citizenship in Turkey: Institutionalizing Political Participation. *ACCEPT-PLURALISM*; 12 (4). National Case Studies - Political Life; Final Country Reports.

Kaya, Ayhan (2012). "Transnational Citizenship: German Turks and Liberalizing Citizenship Regimes," *Citizenship Studies*, 16/2, 153-72.

Kaya, Ayhan (2011). *Türkiye'de Çerkesler: Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kaya, Ayhan (2010). "Constructing Communities in Turkish Diaspora: A Quest for Politics," *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, Editörler: Casier, M., Jongerden J. London: Routledge, 165-81.

Kaya, Ayhan (2005). "Circassian Diaspora in Turkey: Stereotype, Prejudices and Ethnic Relations". *Representations of the Others in the Mediterranean World and Their Impact on the Region*, Editörler: Kuran-Burçoğlu, N., Miller S.G. İstanbul: The ISIS Press.

Kaya, Ayhan (2004). "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics*, 9/2, 221-39.

Kaya, Ayhan, Tarhanlı T. (2005). *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, İstanbul: TESEV.

Keyman, Fuat, İçduygu A. (2009). *Küreselleşme Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keyman Fuat, İçduygu, A. (1998). "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı," *75. Yılda Tebadan Yurttaşına Doğru*, Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Keyman, Fuat, İçduygu A. (2003). "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", *Citizenship Studies*, 7 /2, 219-234.

Kymlicka, Will (2000). "Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts". *Citizenship in Diverse Societies*. Editörler: Kymlicka, W., Norman W. Oxford: Oxford University Press.

Marshall, Thomas H. (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essay.* Cambridge: Cambridge University Press.

Miyazawa, Eiji (2004). "Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey". Unpublished Ph.D. thesis, The School of Oriental and African Studies, London.

Nomer, Ergin (1993). *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Oldfield, Adrian (1998) "Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World," *The Citizenship Debates: A Reader*, Editör: Shafir, G. Minnesota: University of Minnesota Press.

Ong, Aihwa (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham: Duke University Press Books.

Özbudun, Ergun (1998). "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu," *75. Yılda Tebedan Yurttaş Doğru*, Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Secor, Anna (2004). "There Is an Istanbul That Belongs To Me: Citizenship, Space, and Identity in the City," *Annals of Association of American Geographers*, 94/2, 352-368.

Shami, Seteney (2000). "Prehistories of Globalization: Circassian Identity in Motion," *Public Culture*, 12/1, 177-204.

Shami, Seteney (1998). "Circassian Encounters: The Self as the Other in the Production of Homeland in the Caucasus," *Development and Change*, 29, 614-46.

Sheffer, Gabriel (2003). *Diaspora Politics: The Hebrew University of Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.

Soyarık, Nalan (2000). "The Citizen of the State and State of the Citizen: An Analysis of the Citizenship Process in Turkey". Unpublished Ph.D. Thesis. Ankara: Bilkent University.

Soysal, Yasemin (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago.

Spiro, Peter J. (2011). "Citizenship and Diaspora: A State Home for Transnational Politics?," *Politics from afar: Transnational Diasporas and Networks*, Editörler: Lyons, T., Mandaville P. Hurst: Columbia University Press.

Şener, Cemal (1990). *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul: Ant Yayınları.

Tanör, Bülent (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Taymaz, Erol (2001). "Kuzey Kafkas Dernekleri," *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Editörler: Yerasimos, S. vd. İstanbul: İletişim.

Toktaş, Şule (2006). "The Conduct of Citizenship in the Case of Turkey's Jewish Minority: Legal Status, Identity, and Civic Virtue Aspects," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26 /1, 121-133.

Toktaş, Şule (2005). "Citizenship and Minorities: A Historical Overview of Turkey's Jewish Minority," *Journal of Historical Sociology*, 18/4, 394-429.

Üstel, Füsun (2004). *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeğen, Mesut (2004). "Citizenship and Ethnicity in Turkey," *Middle Eastern Studies*, 40/6, 51-66.

Yeğen Mesut (2002). "Yurttaşlık ve Türklük," *Toplum ve Bilim*, 92, 200–217.

Yıldız, Ahmet (2001). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliği'nin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938*, İstanbul: İletişim.

Yuval-Davis, N. (1999). "Citizenship in the Age of Globalization," *International Feminist Journal of Politics*, 1/1, 119-36.

